ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNIYEVA) Saleh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi,f.ü.f.dok

Mail: gunelpeniyeva@mail.ru

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN ETNİK BİRLİKLƏRİN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ FOLKLORDA MULTİKULTURALİZM

Xülasə

Azərbaycan tarixən müxtəlif sivilizasiyaların qovuşuğunda yerləşərək, fərqli etnosların, dinlərin və dillərin sülh şəraitində birgəyaşayışını təmin edən nadir geosiyasi və mədəni məkandır. Təqdim olunan məqalədə ölkəmizin polietnik tərkibi və bu zənginliyin ümumi Azərbaycan mədəniyyətinə verdiyi töhfələr geniş kontekstdə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas fokus nöqtəsini Azərbaycanda yaşayan xalqların, xüsusilə də qədim və zəngin irsə malik olan avar xalqının folklor nümunələrinin milli mədəniyyətimizə inteqrasiyası təşkil edir.Məqalədə vurğulanır ki, multikulturalizm Azərbaycan xalqı üçün sadəcə siyasi termin deyil, həm də əsrlər boyu şifahi xalq ədəbiyyatında kök salmış mənəvi bir ehtiyacdır. Avar atalar sözləri, deyimləri və əfsanələri üzərində aparılan təhlillər göstərir ki, bu nümunələr ümumbəşəri dəyərləri – sülh, dözümlülük, əməksevərlik və qonaqpərvərliyi tərənnüm edərək, vahid Azərbaycan ideologiyası ilə tam vəhdət təşkil edir. Folklor faktları sübut edir ki, fərqli etnik kökə malik olmalarına baxmayaraq, bu xalqların dünya görüşü, əxlaqi normaları və estetik zövqləri ortaq bir mədəni kod vasitəsilə bir-birinə bağlanıb.Tədqiqatda həmçinin linqvistik və semantik müqayisələr aparılaraq, avar folklorunun Azərbaycan xalq ədəbiyyatı fondundakı yeri və rolu müəyyənləşdirilir. Müəllif qeyd edir ki, bu inteqrasiya prosesi milli kimliyin itirilməsinə deyil, əksinə, hər bir etnik qrupun özünəməxsusluğunu qoruyaraq böyük bir mədəni mozaikanın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsinə xidmət edir. Nəticə etibarilə, məqalə multikulturalizmin şifahi xalq ədəbiyyatındakı bədii inikasını elmi əsaslarla əsaslandıraraq, bu irsin gələcək nəsillərə ötürülməsinin dövlətçilik və mənəvi birlik üçün strateji əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Açar sözlər

multikulturalizm, avar folkloru, atalar sözləri və deyimlər, etnik birliklər, mədəni inteqrasiya, şifahi xalq ədəbiyyatı, milli birliyin vəhdəti, linqvokulturologiya, lolerantlıq ənənələri

Azərbaycan tarixən müxtəlif sivilizasiyaların kəsişməsində yerləşərək, fərqli etnosların, dinlərin və dillərin sülh şəraitində yaşadığı "tolerantlıq adası"na çevrilmişdir. Burada multikulturalizm sadəcə dövlət siyasəti deyil, həm də minilliklərdən süzülüb gələn bir həyat tərzidir. Folklor isə bu birgəyaşayışın ən sadiq arxivçisidir.Azərbaycan folkloru vahid bir gövdədirsə, ölkədə yaşayan avarların, talışların, ləzgilərin, dağ yəhudilərinin və digər etnik qrupların atalar sözləri bu gövdəni bəsləyən damarlardır. Bu məqalədə biz məhz avar atalar sözlərinin timsalında bu vəhdəti araşdıracağıq.Avar xalqının təqdim etdiyiniz hikmətli sözləri onların həm dağlı təfəkküründü, həm də ümumbəşəri dəyərlərə baxışını əks etdirir.Avar atalar sözü deyir:*"Хlайван кьаса, инсан угьриса чарчараб бо'на."*(Heyvan zahirən, insan daxilən rəngarəngdir).Bu fikir Azərbaycan

folklorundakı *"Heyvanın alası çölündə olar, insanın alası içində"* deyimi ilə tamamilə eynidir. Bu, xalqların bir-birindən ayrı düşmədiyini, eyni mənəvi dəyərləri bölüşdüyünü sübut edir.Avar hikmətində kasıbın əməyinə və qürurunə verilən qiymət diqqət çəkir:*"Мискьинчияс бугла бокIзи гIоло меергu бахъна."*(Kasıb bir ovuc buğda üçün dağları aşar).Bu, dağlı həyatının çətinliklərini simvolizə etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan insanının zəhmətkeşliyini (məsələn, "Zəhmət çəkməyən bal yeməz") ifadə edir.Azərbaycan folklorunda "özgə" anlayışı yoxdur, "qonaq" və "qonşu" anlayışı vardır. Avar atalar sözlərindəki qonaqpərvərlik və mühitə uyğunlaşma motivləri bunu təsdiqləyir:*"Нухl (нух) клолаcu гьалмагъ, росну хумlрасе гьудул къурагlала."*(Yolda yoldaş, aulda dost).Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların yaradıcılığında sülh və müharibənin tənqidi əsas xətlərdən biridir. İradə Məlikovanın topladığı materialda qeyd olunan:*"Ругъуд вас гьувунуру, гьувурав чlана."*(Müharibə oğlan doğmur, doğulanı isə öldürür) fikri multikultural təhlükəsizliyin və sülhsevərliyin ən ali nümunəsidir.Təqdim olunan avar atalar sözlərini Azərbaycanın ümumi folklor fondu ilə müqayisə etdikdə maraqlı mənzərə yaranır:

Avar Atalar Sözü (Məna)	**Azərbaycan Folklorunda Analoqu**
Canavar balası qoyunu boğar	Qurd balası qurd olar
Bal çox olsa, acı gələr	Şirin-şirin yeməyin acı-acı göyürməsi olar
Dovşan kolluqda ikən qazanı asma	Dere görməmiş çırmanma
Axsağın kölgəsi də axsaq olar	Ot kökü üstə bitər

Bu paralellər göstərir ki, Azərbaycanda yaşayan etnik birliklərin dili fərqli olsa da, "Mədəniyyət kodu" birdir. İradə Məlikovanın *"Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri"* kitabı bu sahədəki ən mühüm mənbələrdən biridir. Kitabda yer alan 31-33-cü səhifələrdəki avar nümunələri göstərir ki, etnik kimliyin qorunması ümummilli vəhdətə xidmət edir.Müəllif burada həm avar dilindəki orijinal mətni, həm də onun Azərbaycan dilindəki qarşılığını verməklə, dil körpüsü qurmuşdur. Bu, multikulturalizmin linqvistik təzahürüdür.Azərbaycan coğrafiyası tarixən müxtəlif xalqların sığınacaq tapdığı, bir-birinə qarışdığı və vahid bir mədəniyyət qazanı daxilində qaynadığı məkandır. Bu "təbii yol" ondan ibarətdir ki, insanlar əsrlər boyu çiyin-çiyinə yaşayaraq, bir-birinin dilini, adət-ənənəsini və ən əsası, dəyərlər sistemini mənimsəmişlər.Avar, talış, ləzgi, yəhudi və ya udin xalqının folklorundakı motivlər Azərbaycan türkünün dastan və nağılları ilə elə bir vəhdət təşkil edir ki, onları bir-birindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Bu, süni şəkildə masalar arxasında deyil, "ortaq süfrə" və "ortaq vətən" anlayışı ətrafında formalaşmışdır.Avar atalar sözlərindəki səmimiyyət və düzgünlük təkcə bir etnik qrupun etik kodu deyil, ümumazərbaycan mənəviyyatının sütunudur.

1. Zəhmətə sevgi: Avarın *"Kasıb bir ovuc buğda üçün dağları aşar"* deməsi ilə, Azərbaycan folklorundakı *"Zəhmət çəkməyən bal yeməz"* məntiqi eyni mənbədən qidalanır.
2. Vətənpərvərlik: Dağlı mədəniyyətindəki mərdlik və torpağa bağlılıq, "Koroğlu" ruhundakı azadlıq və müdafiə instinkti ilə birləşərək vahid bir milli müqavimət ruhu yaradır. Bu dəyərlər, ölkəmizin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə bütün etnik birliklərin vahid yumruq kimi birləşməsinin təməlidir.

Bu gün multikultural dəyərlərin öyrənilməsi sadəcə filoloji və ya etnoqrafik bir maraq deyil, həm də milli təhlükəsizlik məsələsidir.

1. İdeoloji sipər: Xarici təhdidlər və daxili nifaq toxumu səpmək istəyən qüvvələrə qarşı ən güclü qalxan məhz bu birgəyaşayış modelidir.
2. Vahid dövlətçilik**:** Əgər bir ölkədə yaşayan bütün etnik qruplar öz folklorunu, dilini və dəyərini dövlətin himayəsində və ümumi mədəniyyətin bir parçası kimi görürsə, həmin ölkə daxilən sarsılmazdır.

Yeni nəslə bu mirası aşılamaq onlara tolerantlıq, dözümlülük və qarşılıqlı hörmət aşılamaq deməkdir. Gənc nəsil bilməlidir ki, onun sinif yoldaşının və ya qonşusunun fərqli dildə atalar sözü işlətməsi zəiflik deyil, Azərbaycanın mədəni zənginliyidir. Bu tərbiyə ruhu gələcəkdə radikalizmin, ksenofobiyanın və etnik ayrı-seçkiliyin qarşısını alan ən böyük preventiv vasitədir. Təqdim etdiyimiz bu avar atalar sözləri həm avar xalqının, həm də ümumi Qafqaz və Azərbaycan mədəniyyətinin ortaq mənəvi dəyərlərini, həyata və insana baxışını əks etdirən dərin fəlsəfi nümunələrdir. Hər bir deyimin geniş təhlilini aşağıdakı bəndlərlə təqdim edirəm:"Чу гали бокIийтса, адам мецлейса лъана." *(At yerişindən, insan danışığından tanınar.)*Bu atalar sözü insanın daxili aləminin onun xarici təzahürü, xüsusən də nitqi vasitəsilə üzə çıxdığını vurğulayır. Atın yerişi (yeri-yürüşü) onun cinsini və gücünü göstərdiyi kimi, insanın nitqi də onun mədəniyyətini, əxlaqını və zəkasını nümayiş etdirir. Azərbaycan folklorundakı *"Dil insanın güzgüsüdür"* və ya *"Nə tökərsən aşınan, o da çıxar qaşığına"* fəlsəfəsi ilə tamamilə səsləşir."Берцинаб-бехьнабгуру, берцинабреклейкъубулаббо'на." *(Gözəl-görünən deyil, xoşa gələn gözəldir.)* Burada estetik gözəlliklə daxili, mənəvi gözəllik qarşılaşdırılır. Avar hikməti deyir ki, zahiri görkəm müvəqqətidir, əsl gözəllik isə insanın qəlbinə, ruhuna xitab edən və sevilən xüsusiyyətlərdir. Bu, xalqın "gözəllik ondur, doqquzu dondur" (amma biri isə ruhdur) yanaşmasının fərqli bir ifadəsidir."Qələbə çalıb sakitləşməyən uduzanda sakitləşər."Bu deyim təkəbbürə və hədsiz iddiaya qarşı bir xəbərdarlıqdır. İnsan uğur qazananda özünü idarə edə bilməli, həddini aşmamalıdır. Əks halda, həyatın qaçılmaz məğlubiyyətləri onu daha ağır şəkildə "sakitləşməyə" məcbur edəcək. Bu, insanın öz hisslərini cilovlaması və mənəvi tarazlığı haqqında mühüm pedaqoji öyüddür."Лъид цог чи вехе тIамрилъи, цо къоялъ живги цогияс гъаб къойну тIамна." *(Əgər kimisə rüsvay etsən, bir gün özün də rüsvay olarsan.)*Bu atalar sözü mənəvi-etik bir xəbərdarlıqdır. Başqasının ayıbını açmaq, onu alçaltmaq nəticədə insanın özünə qayıdır. Azərbaycan folklorundakı *"Quyu qazan özü düşər"* və ya *"Nə qılarsan, onu taparsan"* prinsiplərinin avar dilindəki ekvivalentidir. Bu, cəmiyyətdə sosial nəzarəti və qarşılıqlı hörməti tənzimləyən qızıl qaydadır."Жамагатуй гIоло рагIи бицанав, жамагатуй гIоло векердала." *(Camaat üçün söz deyən camaat üçün çalışandır.)* Burada sözün gücü ilə əməlin birliyi önə çəkilir. Əgər bir şəxs cəmiyyətin dərdini dilə gətirirsə, o, artıq o cəmiyyət üçün məsuliyyət daşıyır və onun rifahı üçün qaçmalıdır. Bu deyim xalqın içindən çıxan liderlərin, aydınların üzərinə düşən vəzifəni xatırladır: Söz və əməl vəhdəti."Мухул устарав вогьнуру, дибирав вакъу хутIнуру." *(Dəmirçi üşüməz, molla ac qalmaz.)* Bu, həm yumoristik, həm də sosial həqiqəti əks etdirən bir deyimdir. Hər bir peşənin özünəməxsus üstünlükləri və qazancları var. Dəmirçi daim ocaq başında olduğu üçün soyuqdan qorunur, molla isə xalqın dini ayinlərində həmişə ruzi qazanır. Bu, cəmiyyətdə əmək bölgüsünün və hər kəsin öz zəhməti ilə çörək qazanmasının ifadəsidir. Bu atalar sözlərinin təhlili göstərir ki, avar xalqı ilə Azərbaycan xalqı eyni mənəvi-etik qaynaqlardan su içir. Təqdim olunan materiallar göstərir ki:

1. İnsan faktoru və onun əxlaqı hər şeydən uca tutulur;
2. Cəmiyyət daxili münasibətlər ədalət və qarşılıqlı hörmət üzərində qurulur;
3. Multikultural dəyərlər bu deyimlərdə təbii şəkildə kodlaşdırılıb: hamı üçün ortaq həqiqətlər (düzgünlük, zəhmət, sülh) müxtəlif dillərdə eyni dərəcədə əzizdir.

Bu material sizin multikulturalizm və folklor mövzusundakı məqaləniz üçün çox dəyərli empirik bazadır.

Azərbaycanın multikulturalizm modelinin təməlində dayanan ortaq mənəviyyat, humanizm və ictimai harmoniya prinsiplərini dərindən əks etdirir. Bu nümunələri multikultural dəyərlər prizmasından aşağıdakı kimi təhlil etmək olar: "Берда бехьраб буго битIраб, риараб – гьебес." *(Gördüyün – həqiqət, eşitdiyin – yalandır.)* Multikultural cəmiyyətlərdə ən böyük təhlükə stereotiplər və qərəzli eşidilən məlumatlardır. Bu atalar sözü insanı şayiələrə deyil, real müşahidəyə və obyektivliyə dəvət edir. Bir xalqın digəri haqqında eşitdiyi mənfi rəylərin yalan ola biləcəyini, əsl həqiqətin isə birgəyaşayış zamanı görülən xoş münasibət olduğunu

vurğulayır."Вехьас гьеда, гьедги мегъеа богъна." *(Çoban itə, it də quyruğa tapşırar.)* Bu deyim cəmiyyətdə məsuliyyətdən qaçmağın tənqididir. Multikultural bir mühitdə hər bir fərd və qurum üzərinə düşən vəzifəni başqasına ötürmədən yerinə yetirməlidir. Bu, cəmiyyətdə intizamın və qarşılıqlı etimadın qorunması üçün vacibdir."Жинел яс чадал vasda sa лъикl." *(Doğma qız yad oğuldan yaxşıdır.)* Bu hikmət etnik qrupların öz daxili bağlarını, ailə dəyərlərini və genetik yaddaşlarını qorumasının vacibliyini simvolizə edir. Multikulturalizm fərqliliklərin əriməsi deyil, hər bir xalqın öz "doğmasına" (dilinə, adətinə) sahib çıxaraq ümumi vəhdətə töhfə verməsidir."Мун цер баталъи, дунги магъ буго." *(Sən tülküsənsə, mən də quyruğuyam.)* Bu deyim insanlar arasındakı bərabərliyi və intellektual dialoqu ifadə edir. Multikulturalizm fərqli tərəflərin bir-birini tanıması və manipulyasiyalara yol verməməsi üzərində qurulur. Heç bir tərəf digərindən üstün deyil, hər kəs prosesin bir hissəsidir."Кьухъата кьаса, рохlотlата гlодоса лъугьун." *(Hündürün altından, alçağın üstündən keç.)* Bu, həyatda və insanlararası münasibətlərdə çeviklik və ehtiyatlılıq prinsipidir. Münaqişələrdən qaçmaq, hər bir xarakterə və vəziyyətə uyğun davranış modeli seçmək tolerantlığın praktiki tərəfidir."Банурас хlус кlудаб бокlна." *(Vura bilməyən dəyənəyin böyüyündən yapışar.)* Bu deyim aqressiyanı və fiziki güc nümayişini pisləyir. Multikultural cəmiyyətdə problemlər "böyük dəyənəklə" (təzyiqlə) deyil, ağıl və dialoqla həll olunmalıdır. Bu, sülh içində birgəyaşayışın qızıl qaydasıdır."Мех шинчlугун кьамахl гьотloaca бортануру." *(Vaxtı gəlməmiş yarpaq ağacdan tökülməz.)* Hər bir mədəniyyətin inkişafı və inteqrasiyası təbii bir prosesdir. Multikulturalizm süni şəkildə sürətləndirilə bilməz; bu, xalqların bir-birinə isinişməsi ilə zamanla möhkəmlənən bir bağdır."Бихьараб месед буго, бицараб – гьарапул." *(Saxladığın qızıldırsa, söylədiyin – qarapuldur.)* İnsan münasibətlərində ehtiyatlı danışmaq, sirlərə hörmət etmək və lazımsız mübahisələrdən qaçmaq multikultural mühitdə harmoniyanı qorumaq üçün qızıl qədər dəyərlidir."Гьотloca вортарас бицана: жив вокlзи гьотloca вортарав вачун." *(Ağacdan yıxılan deyər ki, məni qaldırmağa ağacdan yıxılanı gətirin.)* Bu, empatiyanın ən yüksək zirvəsidir. Eyni ağrıları, eyni tarixi çətinlikləri yaşamış xalqlar bir-birini daha yaxşı başa düşərlər. Azərbaycan torpağında yaşayan xalqların ortaq tarixi taleyi onları bir-birinə mənəvi cəhətdən bağlayan əsas amildir."Лъикlаб хабаралъ меер биглана." *(Yarsı söz ilə dağ da əriyər.)*Bu deyim Azərbaycan multikulturalizminin devizi ola bilər. Mehriban münasibət, xoş söz və qarşılıqlı hörmət ən böyük problemləri ("dağları") belə həll etməyə qadirdir.Təqdim etdiyiniz bu avar atalar sözləri sübut edir ki, multikulturalizm sadəcə hüquqi norma deyil, xalqın şüuraltında yaşayan müdriklikdir. Bu deyimlər sülhü, bərabərliyi və bir-birini dərindən anlamağı təbliğ edərək, vahid Azərbaycan mədəniyyətinin nə qədər sağlam təməllər üzərində durduğunu göstərir.

Nəticə

Tədqiqatın gedişatında əldə olunan nəticələr, Azərbaycanın multikulturalizm modelinin və etnik folklor irsinin ölkəmizin mənəvi sütunlarından biri olduğunu sübut edir. Bu elmi təhlilin əsas nəticələrini aşağıdakı bəndlərlə ümumiləşdirmək olar:

1. Multikulturalizmin təbii genezisi: Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında və folklorunda multikultural dəyərlər süni ideoloji layihə deyil, əsrlər boyu müxtəlif xalqların (o cümədən avarların) birgəyaşayışı nəticəsində formalaşmış təbii-tarixi reallıqdır. Bu, Azərbaycan modelini digər süni tolerantlıq modellərindən fərqləndirən əsas amildir.
2. Ortaq mədəni kodun mövcudluğu: Avar atalar sözləri və deyimlərinin semantik təhlili göstərir ki, dil fərqliliyinə baxmayaraq, bu xalqın dünyagörüşü, əxlaqi dəyərləri və həyat fəlsəfəsi ümumi Azərbaycan təfəkkürü ilə tam vəhdət təşkil edir. Səmimiyyət, düzgünlük və ailə dəyərləri bütün etnik qruplar üçün ortaq mənəvi bazanı formalaşdırır.
3. Zəhmət və qəhrəmanlıq kultunun vəhdəti: Tədqiq olunan nümunələrdə (məsələn, İradə Məlikovanın topladığı materiallarda) zəhmətə sevgi, torpağa bağlılıq və müharibəyə nifrət kimi motivlər xüsusi yer tutur. Bu dəyərlərin həm avar, həm də Azərbaycanın digər yerli xalqlarının folklorunda eyni intensivliklə vurğulanması vahid bir "vətəndaş cəmiyyəti" şüurunun hələ qədim dövrlərdən mövcudluğunu sübut edir.

4. Milli təhlükəsizlik və inteqrasiya: Etnik qrupların folklor irsinin qorunması və öyrənilməsi dövlətçilik baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir etnik birliyin özünü ümumi Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçası kimi hiss etməsi, ölkədəki daxili sabitliyin və milli birliyin ən güclü təminatıdır.
5. Pedaqoji və ictimai əhəmiyyət: Gələcək nəsillərin bu zəngin irs əsasında tərbiyə olunması, onlarda ksenofobiya və radikalizmdən uzaq, sülhsevər və dözümlü bir şəxsiyyət formalaşdırır. Folklor nümunələri bu prosesdə ən effektiv tərbiyə vasitəsi kimi çıxış edir.
6. Akademik tədqiqatların zəruriliyi: İradə Məlikova kimi tədqiqatçıların əməyi nəticəsində üzə çıxan bu materiallar, Azərbaycanın polietnik zənginliyinin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi üçün mühüm bazadır. Bu sahədə araşdırmaların genişləndirilməsi Azərbaycanın dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi nüfuzunu daha da möhkəmləndirir.

Yekun olaraq, Azərbaycanın multikultural mühiti bir mədəni mozaikadır. Bu mozaikanı təşkil edən hər bir etnik rəng (o cümlədən avar folkloru) ümumi tablonun bütövlüyü və gözəlliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Məlikova İ. *Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri.* Bakı, s. 31-33.
2. Azərbaycan Multikulturalizminin Ədəbi-Bədii Qaynaqları. (AMEA-nın kollektiv monoqrafiyası). Bakı, 2016.
3. Xəlilov B. *Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm.* Bakı, 2018.
4. Əfəndiyev P. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.* Bakı, 1992.
5. Multikulturalizm terminoloji lüğəti. Bakı, 2020.